

”עקבות בעשב“: רשמי מסע ממונגוליה, קיץ 2010

נעמה א' ארום ואמיר בן-כהן

הנווד הצעיר נשען אל המוט לידו רעו שני סוסיו, והשיט מבטו על פני האגם. ערב ירד על אגם אוגוי, המרוחק כ-250 קילומטרים ממערב לבירה אולאנבאטר, במחוז ארחהנגאי במונגוליה. קולו המרוחק של מנוע גרם לצעיר להרים את עיניו – בדיוק בזמן הגיעה קבוצת התיירים מישראל לתחום המחנה הקיצי שהקימה משפחתו לצד המים. רכב הגיח מעבר לעיקול הגבעה, ואחריו רכב נוסף, ועוד אחד, ועוד אחד – שניים-עשר כלי רכב. הנווד הצר מבט – זו אינה קבוצת תיירים. זו פלישה.

ראשיתה של ”פלישה“ ישראלית זו למונגוליה שנתיים לפני כן, בהתארגנות סטודנטים לומדי הקורסים בנושא מרכז אסיה, שמלמדים פרופ' ראובן עמיתי ופרופ' מיכל בירן באוניברסיטה העברית. השיגעון לדבר פשט במהרה, ובאמצע אוגוסט 2010 – בעקבות מפגש לימודי עם חוקר נוודות הערבה, פרופ' אנטולי חזנוב, ולאחר יום עיון עמוס הרצאות – יצאה קבוצה ובה 37 חברים, סטודנטים ומרצים לסיור אקדמי בן שבועיים בארץ רועי הסוסים. יריית הפתיחה לסיור הייתה בכנס משותף באוניברסיטה הלאומית של מונגוליה, במהלכו נחתם הסכם לשיתוף פעולה בין האוניברסיטאות; המשכו היה בשטח, בין שרידי ערים עתיקות, מפלים וכתובות אבן, משפחות נוודים ומנזרים בקצווי מצוקים. אך לא היה זה אלא ביקור גומלין מאוחר, שהרי 750 שנה לפני כן פלשו המונגולים עצמם מערבה, למזרח התיכון ולארץ-ישראל.

א. רקע: כיבושי המונגולים והמזרח התיכון

”האסון [הכיבוש המונגולי] הקיף את האנושות כולה, ואת המוסלמים בפרט... הוא השתלח בארצות כמו ענן שהרוח בגבו, כי הנה יצא עם מקצותיה של סין, ופנה אל ארצות תורכיסטן”. כך תיאר ההיסטוריון אבן אל-את'יר (מת בשנת 1233) את השנים הראשונות של מסע כיבושי המונגולים מערבה.¹ בשנת הארנב, היא שנת 1219 לסה”נ,

1 עז אל-דין בן אל-את'יר, אל-כאמל פי אל-תאריח', בירות 1987, כרך 10, עמ' 399; בתרגום לאנגלית – Donald S. Richards (trans.), *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period*, Aldershot 2006, Vol. 3, p. 202

יצא צ'נגיס ח'אן למלחמה במעצמה המוסלמית השכנה לתחום שלטונו – ממלכת הח'וארזם-שאה, שמשלה מבירתה סמרקנד באזור שהכיל את רוב איראן ואפגניסטן של ימינו.² את אש המערכה הציתה שיירת סוחרים שיצאה שנה לפני כן משטחי השלטון המונגוליים מערבה כדי לבסס קשרי סחר, וגם כדי לאסוף מודיעין למבצע. מושל עיירת הגבול אתראר (Utrar, בקזחסטן של ימינו) עצר את השיירה והוציא להורג את אנשיה. כשהגיעו שגריריו של צ'נגיס ח'אן אל שליטו, הח'וארזם-שאה, הוא השפילם ושלחם חזרה. על פגיעה זו גמל המנהיג המונגולי בצאתו בראש כוחותיו ממחנהו שעל גדתו המזרחית של נהר האורח'ון לכיבוש ממלכת הח'וארזם-שאה ועריה.³ עבור המונגולים זו הייתה מערכה צדדית; עיקר מעייניהם ומסעות כיבושיהם הראשונים מחוץ לערבה הופנו אל עבר צפון סין. ואולם בעבור ערי טרנס־אוקסאניה וח'ראסאן היה זה אסון חסר תקדים.

הדי נפילתה של ממלכת הח'וארזם-שאה הגיעו ללב המזרח התיכון בגלים של שמועות וקבוצות פליטים. בהגיע השמועות למחנה הצלבני בדמיאט במצרים, הן עוררו מחדש את סיפורו של פרסטר ג'והן – המלך הנוצרי האגדי הפועל במזרח. מלך זה, שהיה מצביא מוכשר וגם כומר מוסמך, עמד על-פי השמועה בראש צבא שהכניע תחתיו רבים מאויבי הנצרות. התקווה לבואו לעזרת הצלבנים במצרים השפיעה על החלטתם להמשיך ולתקוף במעלה הנילוס – החלטה שהייתה הרת אסון למסע צלב זה.⁴ קבוצות נמלטות של לוחמים ח'וארזמים כבשו את מערב איראן לזמן מה, ובשנת 1224 אף איימו על בגדאד. לאחר מות מנהיגם ג'לאל אל-דין הגיעו הח'וארזמים מערבה, לארץ־ישראל, וכבשו את ירושלים מידי הצלבנים; יחד עם כוחות ממלוכיים ממצרים הנחילו לצבא הצלבנים תבוסה מוחצת בקרב אל־חרביה בשנת 1244.⁵ ואולם הכוח המונגולי הממשי חצה את נהר האוקסוס אל תוך המזרח התיכון רק בשנת 1255. בראש צבא אדיר זה עמדו הולגו, נכדו של צ'נגיס ח'אן ואחיו של הח'אן הגדול. הולגו עורר סערה בעולם האסלאם בכבשו את בגדאד בשנת 1258

Igor de Rachewiltz (trans. and commentary), *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, Leiden 2006, Vol. 1, p. 184;

David Morgan, *The Mongols*, Oxford 1986, p. 52

De Rachewiltz, *The Secret History*, Vol. 1, p. 181, Vol. 2, pp. 923-924, 988, 1004-1005; עוד על מלחמה זו ועל ההרס שהביאה, ראו: Morgan, *The Mongols*, pp. 68-71;

John A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-Khans," in idem (ed.), *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, Vol. 5, pp. 303-422, esp. 312-316

Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221-1410*, London 2005, pp. 20-21, 48;

David Morgan, "Prester John and the Mongols," in Charles F. Beckingham and Bernard Hamilton (eds.), *Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes*, Aldershot 1996, pp. 159-170

בקרב אל־חרביה, שהתרחש בין אשקלון לעזה, נחל הכוח הצלבני תבוסה שהשלכותיה הושוו להשלכות תבוסתו בקרב ח'טיין. יהושע פראוור, *תולדות ממלכת הצלבנים בארץ־ישראל*, ירושלים תשל"א, כרך 2, עמ' 299-300.

ובהוציאו להורג את שליטה, הח'ליף העבאסי האחרון, אל-מסתעצם באללה.⁶ כוחותיו המשיכו הלאה לכיבוש סוריה וארץ-ישראל, כשפניהם למצרים. אך בקרב שהתחולל בעין ג'אלות שבעמק יזרעאל בין הכוח המונגולי הקטן שנותר באזור לבין צבא הממלוכים שעלה ממצרים, נבלמה לראשונה תנופת כיבושיהם. הכוח המונגולי נהדף אל מעבר לנהר פרת, ולא שב עוד לשלוט בסוריה ובארץ-ישראל אלא בעיתות פשיטה, לפרקי זמן קצרים.⁷ קרב עין ג'אלות היה רק ההתחלה במלחמה שהתפתחה בין המעצמה של הולגו ויורשיו, שקמה בשטחי איראן, עיראק, אזרבייג'ן, אפגניסטן, אנטוליה וקווקז, לבין הסולטנות הממלוכית במצרים ובסוריה. מלחמה זו, על היבטיה הצבאיים, המדיניים והדתיים, הסתיימה באופן רשמי בלבד בשנת 1323 בהסכם בין שתי המעצמות.⁸

לצד הדם והאש שהביאו על עולם האסלאם, אפשר לראות גם את תרומתם של המונגולים לאותו עולם, בהרחבת אופקיו התרבותיים ותחומי השפעתו.⁹ אשר למזרח התיכון, הדבר ניכר הן במישרין, בהתאסלמות צאצאיו של הולגו, שליטי המעצמה האילח'אנית, בסוף המאה השלוש-עשרה,¹⁰ והן בעקיפין, בהתחזקותה של הסולטנות הממלוכית לעומתה, ובהדגישה את אופייה המוסלמי.¹¹ כן יש לזכור שהשלכות הנוכחות המונגולית במזרח התיכון לא ניכרו רק בענייני ממלכות ומהפכות. בפתח לרוחות שבאות ממרכז אסיה ומסין, הביאה נוכחותם השפעות תרבותיות במגוון

- 6 רשיד אל-דין, **ג'אמע אל-תואריח**, טהראן 1959, כרך 2, עמ' 707-716; וכן בתרגום לאנגלית: Wheeler M. Thackston (trans. and notes), *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: A History of the Mongols*, Cambridge 1998-1999, Vol. 2, pp. 493-500
- 7 על קרב עין ג'אלות ועל קרב חמץ שאירע בעקבותיו, ראו: Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1995, pp. 39-45, 50-53; על הסיבות למיעוט הכוחות המונגוליים באזור סוריה, ראו שם, עמ' 28-29; ראובן עמית, "קרב עין ג'אלות - 3 בספטמבר 1260", בתוך אריה שמואלביץ' (עורך), **זירת קרב: קרבות הכרעה בארץ ישראל**, תל-אביב תשס"ז, עמ' 147-167, ובייחוד עמ' 148-149. נקודת מבט אחרת על קרב עין ג'אלות ראו: John Masson Smith Jr, "Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure?", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 44/2 (1984), pp. 307-345
- 8 על מלחמה זו ראו: Reuven Amitai, "An Exchange of Letters in Arabic between Abaya Ilkhan and Sultan Baybars (AH 667/AD 1268-9)," *Central Asiatic Journal* 38 (1994), pp.11-33; idem, "Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's First Campaign into Syria (1299-1300)," in Nicola Di Cosmo (ed.), *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, Leiden 2002, pp. 221-265
- 9 Michal Biran, *Chinggis Khan* (Makers of the Muslim World Series), Oxford 2007, pp. 75, 93-98
- 10 בהדרגה יאומץ האסלאם, בתחילתה-אמצעה של המאה הארבע-עשרה, גם במעצמות המונגוליות השכנות - מעצמת בני צ'אגטאי שבמרכז אסיה, ואורדת הזהב שברוסיה ובמזרח אירופה. Biran, *Chinggis Khan*, p. 94
- 11 Anne F. Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge 2008, pp. 2-3, 27-28

תחומים – מחידושים בכלי הנשק, דרך אמנות וחקלאות, ועד בישול.¹² מנגד, עד כמה הגיעו השפעות מהמזרח התיכון למונגוליה של ימינו? זאת יצאנו לבדוק.

אתרי המסע במונגוליה

ב. מהלך הסיוור

את העקבות הקדומים ביותר לנוודי הערבה מצאנו בעמק נהר האורחון, כמה עשרות קילומטרים מדרום לאגם אוגי הנזכר לעיל. בהדרכתה של הארכאולוגית בירטה אהרנס (Ahrens) ראינו בעמק תלי אבן סדורים,¹³ מצבות אבן שעליהן נחרטו דמויות

12 Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge 2001; "The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire," in Nicola Di Cosmo (ed.), *Warfare in Inner Asian History*, Leiden 2002, pp. 265-291

13 תלים אלה, המכונים Khirigsuur, קדומים ביותר ומתוארכים לאלף השביעי עד השני לפני הספירה. שימושם, ואף מקור שמם, טרם הובהרו. אפשר שהכינוי khirigsuur – "קירגזיז" – דבק בהם בעקבות בואם של קירגזים לאזור במאות העשירית-האחת-עשרה, אשר נהגו גם הם לערום תלי אבנים. סיוור הדרכה של בירטה אהרנס, עמק האורחון, 17 באוגוסט 2010.

של צבאים, ומתחמי קבר מוקפים לוחות אבן. אלה קדומים אף יותר מאזכוריה הראשונים של אימפריה באזור זה של הערבה – זו שהקימו הנוודים הנזכרים ברשומות ההיסטוריה הסיניות בשם סיונג'נו, אשר איימו על גבולה הצפוני של סין בין סוף המאה השלישית לפסה"נ למאה הראשונה לסה"נ.¹⁴ במרחק לא רב מאתרים אלה, במעלה העמק, ניצב פסל אבן נמוך קומה בדמות אדם – חוּן-צ'ולוּו ("איש-אבן"), או בַּלְבַּל, בן תקופת האימפריה שהקימו הנוודים התורכים במאות הששית והשמינית. מעצמה זו הותירה אחריה גם עדות כתובה – מצבות גדולות חרוטות כתב רוני צפוף.¹⁵ את אלו מצאה קבוצתנו במחסן גדול ומואר, וממוזג להפתיע. מימון תורכי היה הבסיס לכך; השקעתה של תורכיה המודרנית בשימור שורשי הנוודיים הרחוקים של העם התורכי הביאו גם לידי כך שההסברים לממצאים מרשימים אלו נכתבו תורכית (מודרנית) בלבד. בבואנו היה המקום ריק מאדם. המפתח נשמר אצל משפחת הנוודים הסמוכה, בידי הסבא, וזה יצא לרעות את הכבשים. גם לסדר יש גבולות. מרחב הערבה, כל כולו שדה ארכאולוגי שרק פינות ממוקדות נחפרו בו, גילה בתוכו גם ערים. כשלושים קילומטרים מדרום-מערב לאתר הכתובות התורכיות, מעבר לנהר אורחון, מצויים שרידיה של עיר אדירה – אורדו-בליק (Urdu-baliq), בירתם של האויגורים (744–840). בני עם זה, יורשי האימפריה התורכית, ביססו את מעצמתם באמצע המאה השמינית. כתובת הגרניט שנגלתה מחוץ לחומות העיר, המהללת את ניצחון הדת המניכאית בשלוש שפות – סוגדית, אויגורית וסינית – היא דוגמה למורכבות התרבותית של הימים ההם. הארכאולוג הנס הוטל (Hüttel), החופר באתר, התפנה לסייר בו עם קבוצתנו. להערכתו היתה אורדו-בליק הגדולה בערי מרכז אסיה, אם כי אפשר שהורחבה בידי מקימיה של אימפריית הערבה הבאה – האימפריה החיתאנית.¹⁶ החיתאנים שלטו בעמק נהר האורחון ובצפון סין במאה העשירית עד השתיים-עשרה, ויצרו רשת של מצודות ספר כגשר לשליטה בערבה. כזאת היא קְדוֹן, כ־170 קילומטרים ממערב לאולאנבאטר. בבואנו לאתר, שסוללת עפר גבוהה מקיפה אותו, הפתענו קבוצת ארכאולוגים יפנים שעבדה במקום.¹⁷ לאחר ששכך ההלם הראשוני שמח הממונה להסביר. נוסף על סוללת העפר הגבוהה שנותרה מחומותיה של קדון, נמצאו באזור כמה כבשני קרמיקה ליצירת רעפים ולייצור תעשייתי של קערות לאפיית לחם. כן נשארו באזור איים של שעורת בר, שרידי שדותיה של

14 Burton Watson (trans.), *Records of the Grand Historian of China*, New York 1961, Vol. 2, Chapter 110; Cristopher P. Atwood, "Chronology," *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York 2004, p. 630

15 לתרגום כתובות אלו, הקדומות ביותר בשפה התורכית, ראו: Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, pp. 259-295. על תולדות התורכים ומעצמתם, ראו: Denis Sinor, "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire," in Denis Sinor (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990, pp. 285-317

16 על-פי הדרכתו של ניקולאי קרדין באורדו-בליק, 16 אוגוסט 2010.
17 צוותו של נ' שימיזו (Shimizu) מאוניברסיטת נארה. זיהוי מיקומה של העיר קדון שנוי במחלוקת; ראו בהמשך דעתו של הארכאולוג ניקולאי קרדין.

העיר - עדות לפועלם של החקלאים הבוהאיים (ממלכה בגבול מנצ'וריה-קוריאה) שיושבו בה.

כשלושים קילומטרים מצפון-מזרח לאתר זה, באתר הקרוי חרמן-דנג', נחפרת זו העונה הראשונה עיר חיתאנית אחרת. שילוב הממצאים החיתאניים והאויגוריים זה בזה הביא את הארכאולוג החופר במקום, ניקולאי קרדין, לשער שהאויגורים המשיכו לחיות עם החיתאנים ותחת שלטונם. פרישתה של העיר, הדומה בדפוסה לערים חיתאניות אחרות, אך מגושמת וגסה מהן, העלתה את האפשרות שהיא קדומה מהן, וייתכן אפוא שהיא העיר קדון. בהציגו שרטוטים ומפות הראה קרדין ערים חיתאניות נוספות המצויות בקו ראייה זו מזו, בהמחישו את ניסיון "כיבוש הערבה" והשליטה בה.¹⁸

על בסיס זה הייתה האימפריה המונגולית נצר חזק ומרחיק לכת במיוחד לשושלת של מעצמות נוודי ערבה. בירתה קאראקורום ("סלע שחור") הוקמה בעמק נהר האורחון - המשך ישיר לאימפריות הערבה הקודמות. צ'נגיס ח'אן ייחד אותה לבירתו; בנו ויורשו, אוגודיי, הקיפה בחומה והחל לבנות בה. היא שימשה בירת האימפריה המונגולית עד שהועבר מרכז השלטון לצפון סין, בשנת 1260.¹⁹ על אף החפירות הנעשות במקום, רוב העיר עדיין מצוי מתחת לפני הקרקע, ומתחת ליסודותיו של מתחם המנזרים הבודהיסטיים הגדול, ארדן-דזו ("מאה הסטופות").

ארדן-דזו נבנה בשנת 1585 בצדה של העיר שירדה מגדולתה, וככל מנזריה של מונגוליה סבל גם הוא מפגעי כיבושים וחילון. הפגיעה האחרונה והקשה הייתה במאה העשרים - תנועת המהפכה המונגולית, שקשריה לברית המועצות התחזקו והלכו, עודדה אתאיזם מוחלט, וראתה במנזרים גורם ישן ונצלני. בעידודו של סטאלין נהלו בשנים 1936-1940 רדיפות דת חמורות, במהלכן נסגרו מנזרים, נזירים רבים נאסרו ואף הוצאו להורג.²⁰ ואולם עם הפיכתה של מונגוליה לרפובליקה דמוקרטית השתנתה המגמה, והבודהיזם נעור לחיים.²¹ בשנת 1990 נפתח מתחם ארדן-דזו מחדש, ועתה הוא פועל בחסותה של ממשלת מונגוליה.²² על אף גודלו המרשים, אין הוא הגדול במנזרי מונגוליה - תואר זה שמור למנזר המרכזי, גנדן שבאולאנבאטר, שהצבע מתקלף מקירותיו אך רבים פוקדים אותו. מרוחק ושקט ממנו הוא המנזר היפה טובחון, "מקלט" - מקום מקלטו של המנהיג הדתי והאמן המונגולי החשוב בן המאה השבע-עשרה, זנאבאזר (Zanabazar).

18 בהדרכתו של ניקולאי קרדין באתר, 21 באוגוסט 2010.

19 De Rachewiltz, *The Secret History*, Vol. 2, pp. 1004-1005

20 Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York 2004, pp. 46-48, 169-170

21 בסקרי דעת קהל בשנים 1990-2000 הגדירו 70 אחוז מהנשאלים את עצמם מאמיניה של דת מסוימת; 80 אחוז מאלה הגדירו את עצמם בודהיסטים: Atwood, *Encyclopedia of Mongolia*, pp. 465-468, esp. 468

22 אם כי המימון לפעולתו הוא מתרומות של מאמינים ושל תיירים, שלא כמו המנזר המרכזי גנדן, הנתמך ממשית בידי הממשלה. על פי הדרכתה של נרנטויה גורסד (Gürsed), ארדן-דזו, באוגוסט 2010.

בצד המנזרים, ניכרים בכל מקום סימניו של מכלול האמונות שהיה נהוג בקרב המונגולים לפני אימוץ הבודהיזם. מכלול אמונות זה, המכונה "שאמאניזם" או "דת הזקנים", נותר בצדן של האמונות האחרות ובתוכן, והוא בא לידי ביטוי בתלי האבנים לצדי הדרכים, בחגיגות ראש השנה ("החודש הלבן") ובפעילותם של שמאנים. מסורות אלו נחשבו פולקלור בעיני המשטר הקומוניסטי ועל כן נפגעו פחות מהמוסדות הבודהיסטיים, וכיום גוברת חשיבותן כיסוד מונגולי קדום ומקורי.²³ הרקיע הכחול הנצחי, המוריד מטחי ברד בהרף עין ומגלה את השמש דקות אחר-כך, היה הכוח העליון בעולם האמונות של נוודי הערבה בימי האימפריה המונגולית ולפניה²⁴ – וגם כיום קשה להתעלם מנוכחותו במציאות של הערבה.

כדי למצוא עקבות מזרח-תיכוניים בערבות העשב של מונגוליה, יש לחפש בשבילים אחרים – בעקבותיהם של המוסלמים והאסלאם.

ג. "מוסלמים" במונגולית

בכתבים המונגוליים המוקדמים מכונים המוסלמים Sartayul. המילה התגלגלה מהכינוי התורכי לתושבי ערי נאות-המדבר של מרכז אסיה אשר סחרו על דרך-המשי. הואיל והמפגש של המונגולים עם האסלאם היה מפגש עם אותם סוחרים, שינתה המילה את משמעותה במעבר למונגולית. בהשפעת הבודהיזם הטיבטי הוחלף ביטוי זה במילה שנשאלה מטיבטית: "לל" (lal) פרא, ברברי, אכזר, חסר-תרבות, עובד-אלילים, מוסלמי, אבל יחסם של המונגולים למאמיני דתות שונות לאורך ההיסטוריה אינו דומה לזה של הטיבטים. שורשיו של יחס זה מצויים במערך האמונות המגוון ומטושטש הגבולות שהיה נהוג בקרב נוודי הערבה לפני עלייתה של האימפריה המונגולית. הוא הובלט והודגש בתקופת האימפריה, שבה היטיבו השליטים המונגולים להשתמש בדתות נתיניהם לצורכיהם. תיאור זאת הנוסע מרקו פולו: "כל עוד הכול נאמנים לח'אן הגדול, וצייתנים פחות או יותר, והסדר נשמר, יכול אתה לעשות עם נשמתך כל מה שתרצה".²⁵ אפשר שהמשכה של נטייה זו הפך את ה"לל" מפרא, ברברי, אכזר ומוסלמי – פשוט למוסלמי. כאשר שאלנו דוברי מונגולית למקורו של השם, הם לא ידעו את פשרו, אך לדבריהם ייתכן שמקורו בדמיון בין צליל המילה "לל" לבין שם האל בערבית – אללה. משמעותו המבזה המקורית של הביטוי התפוגגה, ובמעבר למונגולית הוא נעשה ניטרלי.

23 על מסורות אלה, ועל אימוץ הבודהיזם בידי המונגולים, נטישתו, ואימוצו מחדש, ראו: Atwood, *Encyclopedia of Mongolia*, pp. 466-468
 24 Ibid, pp. 466-468; Morgan, *The Mongols*, pp. 41-42
 25 Peter Jackson, "The Mongols and the Faith of the Conquered," in Reuven Amitai and Michal Biran (eds.), *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Leiden 2005, pp. 245-290, esp. 254-255, 259

ד. "תורכים" במונגוליה

בעקבות ביקור באתר ארכאולוגי מתקופת האימפריה התורכית, התעורר דיון סוער בקרב הנהגים המונגולים שנהגו את רכבי הקבוצה הישראלית, בנוגע למהות הקשר שבין התורכים ההם לבין התורכים של ימינו. נציגו הקרובים של עולם האסלאם, הגובל במונגוליה ממערב – הלאומים התורכיים השונים – זוכים בקרב המונגולים ליחס מורכב ואף אמביוולנטי. מחד גיסא מכריזים התורכים כמו המונגולים על שותפות-גורל היסטורית; ממשלת תורכיה תרמה את הכסף להקמת האגף המציג שרידים ארכאולוגיים מימי האימפריה התורכית במוזיאון הלאומי של מונגוליה, וכן את הכסף להקמת שדרה מפוארת ברחובה הראשי של אולאנבאטר בירת מונגוליה, המציינת את הידידות בין המדינות. בצד הכוכב והסהר, סמליה האסלאמיים של תורכיה, הוצבו בשדרה זו סמלים המשותפים למיתוסים הלאומיים של שתי המדינות – פסלים בדמות זאב ואיילה. מאידך גיסא, נוטים המונגולים להתעלם מההיסטוריה של העמים התורכיים בתחומיה של מונגוליה;²⁶ למשל, שיוכם הלשוני-אתני של הסינגנו-עודנו נתון במחלוקת, אולם במונגוליה מקובל להציגם כמונגולים ולא כתורכים.²⁷ במילון "מילים זרות בשפה המונגולית",²⁸ סוחבאטר מונה מילים מונגוליות מודרניות רבות השאולות מלשונות שכנות. רבות מהן באו למונגוליה יחד עם הבודהיזם ומקורן בטיבטית, סנסקריט והינדי. השאלות המאוחרות ביותר הן מלשונות אירופה ובעיקר מרוסית, וכן יש מילים שאולות מסינית, ממנצ'ו ומלשונות תורכיות. הלשונות התורכיות עשירות במילים שאולות מערבית, אך סוחבאטר מציין רק מילים בודדות שמקורן ערבי, ורק במילה אחת בלבד יש כיום שימוש נרחב במונגולית, המתייחסת למשקה אלכוהולי מזוקק (ארק).²⁹ השימוש במילה שמקורה ערבי רומז שאת הידע המאפשר זיקוק משקאות כדי להגדיל בהם את ריכוז האלכוהול רכשו המונגולים מהמזרח התיכון באמצעות דרכי המסחר. לאורך הדרכים האלה, שחיברו את אסיה עם המזרח התיכון ועם אירופה ואפריקה, עברו צבאות כובשים, סחורות, ידע ורעיונות.

כשם שמילים רבות שמקורן בטיבט ובהודו הגיעו למונגוליה עם הבודהיזם, כך קשורה הפצתן של מילים ערביות למרחב האירו-אסיאתי להפצת האסלאם. רוב המונגולים שהתפשטו ברחבי מרכז אסיה, מזרח אירופה והמזרח התיכון, המירו את דתם לאסלאם. ייתכן שקרבתם התרבותית לקבוצות התורכיות באזורים האלה, שקיימו בעת ההיא אורח חיים נוודי, גרמה ל"תורכיזציה" מהירה.³⁰ לשם השוואה,

Erden Uradyn Bulag, *Nationalism and Hybridity in Mongolia*, Oxford 1998, p. 102 26

Nicola Di Cosmo, *Ancient China and its Enemies*, Cambridge 2002, p. 163-166 27

סוחבאטר, *מונגול חיליני חר' אוגיין טול*, אולאנבאטר 1997. 28

שם, עמ' 21. 29

Renée Grousset, *The Empire of the Steppes*, New Brunswick 1970, pp. 327; Paul D. Buell, "Mongol Empire and Turkicization: The Evidence of Food and Foodways," in Reuven Amitai-Preiss and David O. Morgan (eds.), *The Mongol Empire and Its Legacy*, Leiden 1999, pp. 201-204 30

ייתכן שכך נהפכה לתורכית גם אוכלוסייתה הקודמת של אנטוליה, תהליך שג'סטין מקקארתי מסביר את מהירותו בקלותו – כל שנדרש כדי להיות לתורכי היו קבלת האסלאם והשפה התורכית.³¹ לפיכך אפשר להניח כי המונגולים שהמירו את דתם לאסלאם נהפכו לתורכים ולא חזרו למונגוליה, ולכן השפעתם על מונגוליה המודרנית אינה ניכרת.

ה. המוסלמי כקזחי³²

חלקה המערבי של מונגוליה, ובפרט באין-אולגי, המחוז המערבי ביותר שלה, עומדים כביכול בניגוד לכל שתואר עד כה. מקומו של האזור בזהותה הלאומית, התרבותית והפוליטית של מונגוליה, כמו מיקומו הגאוגרפי, הם מעין יוצא מן הכלל המעיד על הכלל. תהליכי גלובליזציה כלכליים ותרבותיים ניכרים במיוחד באזורים פריפריאליים, בהם מתבטא הסדר הגלובלי במעורבותם של ארגונים בינלאומיים ועל-לאומיים, והוא ניכר בעיקר בפריפריה הגאוגרפית והחברתית של האזור עצמו.³³ כזה הוא באין-אולגי – אזור פריפריאלי במדינה פריפריאלית.³⁴ בדרך לחובד, בירת המחוז השכן לבאין-אולגי, אפשר לפגוש כמה מנציגיה של המערכת הגלובלית הזאת – למערב מונגוליה באים עובדים ומתנדבים של ארגוני סיוע בינלאומיים, וכן מיסיונרים רבים. עקב מעמדם של אזורים פריפריאליים אלה, ובייחוד עקב נסיגה במרכזיותן של מדינות הלאום, נוצרות בהם זהויות גלובליות והיברידיות.³⁵ הקזחים מהווים כמעט 90 אחוז מאוכלוסיית באין-אולגי,³⁶ וכאחיהם בקזחסטן הם מוסלמים ושפת אמם קזחית, השייכת למשפחת הלשונות התורכיות. בעמקים שעוברת בהם הדרך המובילה מחובד לבאין-אולגי פזורים גרים (gir, בית הלֶבֶד המסורתי של נוודי מרכז-אסיה) שמתגוררים בהם רועים-נוודים מונגולים וקזחים. ההבדלים בצורתו החיצונית של הגר משמשים את תושבי המקום כדי להבחין במוצאם האתני של יושביו, אך אלה כמעט שלא ייראו לעיניו של הזר. התארחנו בבתיהן של שתי משפחות קזחיות. הבחנו בכך שהגר הקזחי גדול ומרווח יותר מהגר המונגולי, ותוכו עשיר יותר בקישוטים. בגרים המונגוליים נהוג לעטר את הבד, המכסה את צדם הפנימי של קירות הגר, ואת הריהוט שבפנים הגר בצירוי טבע ונוף, שברבים מהם מופיעות דמויות בעלי חיים. כיום כל אלה נקנים עם העיטורים מצוירים או מודפסים עליהם. צבעי העיטורים וצורתם בגרים הקזחיים שונים מאלה שיימצאו בגר מונגולי, ונוסף על בדים מודפסים הבחנו בבדים רקומים רבים. דמויות בעלי חיים לא הופיעו כלל בעיטורים השונים, והחליפו אותן צורות גאומטריות ודגמים מעולם הצומח, כמו עלים ופרחים, ואפשר שהדבר נובע מהשפעת איסורי האסלאם.

Justin McCarthy, *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923*, London 1996, 31 pp. 29-30

32 הדברים בחלק זה מבוססים על ביקורו של אמיר בן-כהן במערב מונגוליה בשנת 2005.

33 McCarthy, *The Ottoman Turks*, London 1996, pp. 9-10, 39

34 Alexander C. Diener, *One Homeland or Two?* Stanford 2009, p. 164

35 Michael Hardt and Antonio Negri, *Empire*, Cambridge 2000, p. 31

36 Diener, *One Homeland or Two?*, p. 175

בקר הצפוני בגרים המונגוליים מוצבות צלמיות ובצדן תמונות של בני המשפחה ושל גיבורים, וכן תיבה עם חפצי הערך של המשפחה.³⁷ בביתה של המשפחה הראשונה שהתארחנו אצלה פגשנו בחור צעיר, דובר אנגלית רהוטה, שלמד באוניברסיטה באיסטנבול ושב אל בית הוריו לחופשת הקיץ. שפת אמו, הקזחית, הקרובה לתורכית, מאפשרת לו לרכוש השכלה גבוהה טובה מזו שיוכל למצוא במוסדות האקדמיים של מונגוליה. על הקיר הצפוני בגר של המשפחה תלוי בד שחור רבוע ועליו רקומים כמה פסוקי קוראן כסופים, וכן דגם של כיפת הסלע. הבן קנה את הבד המעוטר באיסטנבול כמזכרת למשפחתו וכחפץ עם משמעות דתית. ועם זאת, הוא ובני משפחתו אינם קוראים את הכתב הערבי ולכן ביקשו שנקרא להם את הכתוב, וגדולה הייתה אכזבתם לנוכח כישלוננו לפענח את האותיות, השזורות זו בזו במעשה אמנותי משוכלל. בחלוקת התפקודית של המרחב, הגרים הקזחיים דומים לאלה המונגוליים. חלקו המערבי של הגר משויך לנשים ולילדים, וחלקו המזרחי לגברים, לזקנים ולאורחים.³⁸ לנשים במשפחות מונגוליות יש חלק פעיל באירוח, ומלבד הגשת המזון הן נוהגות לשוחח עם האורחים. בשתי המשפחות הקזחיות שהתארחנו אצלן הכינו הנשים את האוכל לאורחים, אך מיעטו בדיבור והמשיכו בעבודתן בעת שהגברים שוחחו עם האורחים. באחד הגרים האלה, תוך כדי טוויית חוטי צמר צפו האם ושתי בנותיה בטלוויזיה ב"אופרת סבון", המשודרת בשפה הקזחית בפרובינציה הסינית הסמוכה סינג'יאנג. נראה שריחוקו של האזור ממרכז מונגוליה יוצר לא רק מערך כלכלי ייחודי עקב הצורך לייבא מצרכים רבים ממקומות שמחוץ לגבולות המדינה,³⁹ אלא גם מערך תרבותי ייחודי, עם מאפיינים מרחביים גלובליים ועל-מדינתיים.

1. הקזחים כמיעוט

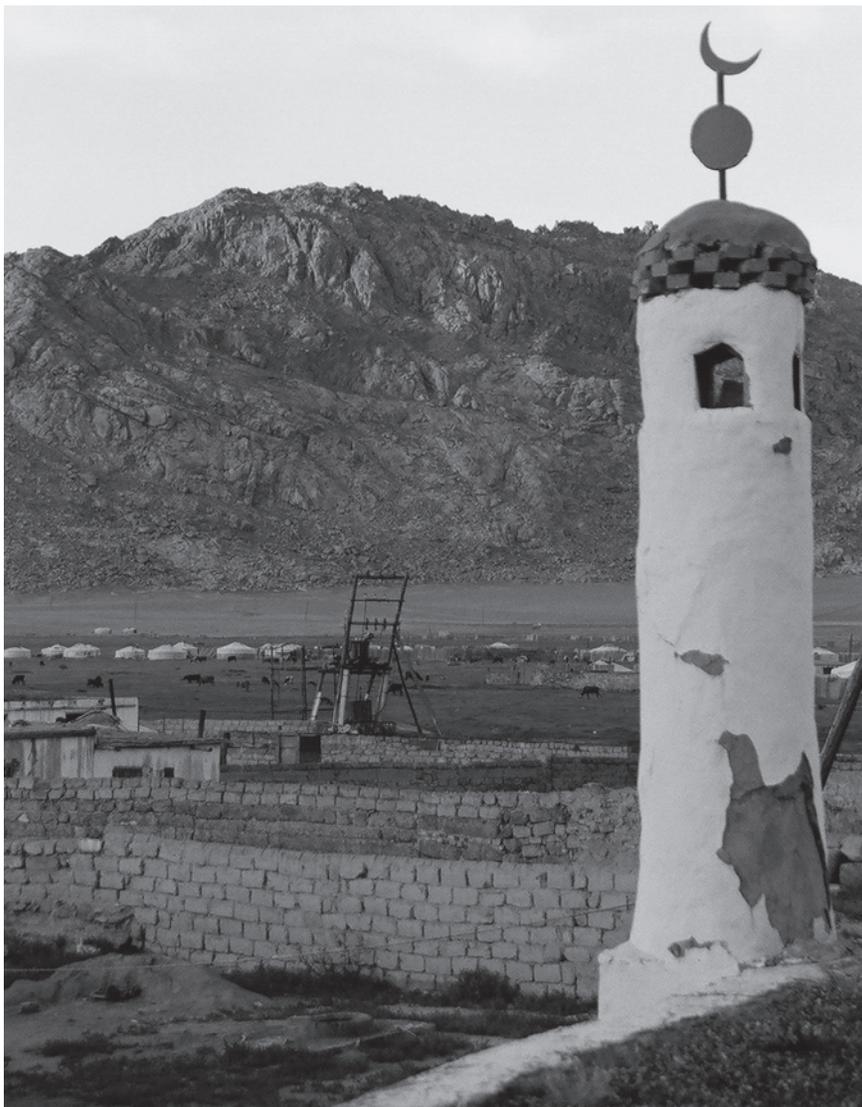
אפשר שבעיני המונגולים הקזחים, כמו הסינים, הם נציגיו הקרובים ביותר של העולם הלא-מונגולי, "האחר". בינם לבין עצמם כינו נהגי הסיור המונגולים של המשלחת בקיץ 2010 את בני ארצם שמאפייניהם הפיזיים נדמו בעיניהם מונגוליים פחות כגשר-אף גבוה, קפל-עפעף קלוש, ושיער-גוף, "קזחים" ככינוי עולב. "אחרות" זו היא מערכת יחסים מורכבת, שהיא מכלילה ומכניסה כשם שהיא מדירה ומוציאה.⁴⁰ מאפייניה של התרבות הקזחית - הבדים הרקומים עם הדוגמאות המיוחדות, והצייד באמצעות עיטים - מוצגים לראווה במונגוליה ומשמשים מוקדי משיכה לתיירים. באחד הימים, בעקבות בקשתנו לאכול ארוחה טובה, הביאנו אחד הנהגים המונגולים למסעדה

Caroline Humphrey, "Inside a Mongolian Tent," in Ken Teague (ed.), *Nomads: 37*
Nomadic Material Culture in the Asian Collections at the Horniman Museum, London
2000, pp. 91-94

Humphrey, "Inside a Mongolian Tent," pp. 87-95: "המונגולי בגר המרחב בגר המונגולי:" 38

Diener, *One Homeland or Two?*, p. 166 39

Ibid, pp. 126-127 40

מסגד בחורבד, מערב מונגוליה; צילם אמיר בן־כהן

קזחית בנלייח, יישוב ובו אוכלוסייה קזחית גדולה סמוך לבירת המדינה, כדי שנאכל בשר סוס, מאכל שנהוג לשייכו לקזחים.

מעמדם החוקי של מיעוטים אתניים ולאומיים במונגוליה גם הוא מורכב. חוקת מונגוליה, שהתקבלה בשנת 1992, מבחינה בין קבוצה לאומית לבין קבוצה אתנית. המיעוטים הילידיים הרבים במונגוליה מוגדרים כולם כבני קבוצות אתניות המרכיבות

את הלאום המונגולי,⁴¹ ובהן אף קבוצות הדוברות לשונות שאינן שייכות למשפחת הלשונות המונגוליות. קבוצת המיעוט הגדולה ביותר היא של הקזחים, שבהיותם מוסלמים הם שונים באמונתם הדתית משאר הקבוצות האתניות, החולקות אמונות דתיות דומות או קרובות. בחוקתה החדשה של מונגוליה, שנחתמה בשנת 1992, לאחר הפלת השלטון הקומוניסטי, הוכרו הקזחים כקבוצת המיעוט היחידה היוצאת מן הכלל האמור – בעקבות לחץ של נציגיהם בפרלמנט – והם הוגדרו קבוצה לאומית.⁴² בשני העשורים האחרונים של המאה העשרים הלך מחוז באיין-אולגי ונעשה יותר קזחי באופיו כמו במעמדו החוקי, ונראה שהיה בו מאזן הגירה שלילי של תושביו שאינם קזחים.⁴³ כך זוכים הקזחים להכרה גוברת במסגרת האתנית-הלאומית במונגוליה. בתלי העפר החבויים בערבות מונגוליה נתגלו במהלך סיורנו שרידי ערים וארמונות. בימי זוהרם מלאו אלו אוצרות מארצות רבות, ובני אדם מעמים רבים, על תרבותם ודתם. כיום נותר במונגוליה רק מעט מכל אלה. גבולותיה הקשיחים של מדינת הלאום המודרנית אינם מתירים תנועה חופשית מן הסוג שאפשרה בעבר הערבה רחבת הידיים. ועם זאת, חותמן של אימפריות הערבה הקדומות לא נמחה בקלות; בעשב המתנועע של הערבה, וברחובותיה המאובקים של עיר בירתה, עדיין מצויים עקבות העבר המונגולי, והמסע בעקבות אלה יישאר אינסופי כרוחב הרקיע.

41 מכלל זה יוצאים אזרחי מונגוליה שהתיישבו בה במהלך המאה התשע-עשרה והמאה העשרים, ונחשבים בני לאומים שאינם ילידיים. רובם המכריע ממוצא סיני ורוסי.

42 Bulag, *Nationalism*, pp. 31, 103

43 Diener, *One Homeland or Two?*, pp. 171-172, 175-179; Bulag, *Nationalism*, pp. 99-101, 103